

Седляр А.В.,
Розовик Д.Ф.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ (1892 - 1918 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Дореволюційна історіографія була сучасною і безпосередньо відображала діяльність міського самоврядування кінця XIX - початку XX ст. Вона, по суті, по живих слідах розкривала роботу муніципальних органів. Однією з головних тем, яка переважно зустрічається в цих дослідженнях, є обґрунтування необхідності реформи господарства міст та зміни Міського положення 1892 р. на більш прогресивне та демократичне законодавство.

Дослідження часів Російської імперії, у яких згадуються органи міського громадського управління кінця XIX - початку XX ст., можна поділити на декілька груп. Першу з них становлять праці, автори яких головною метою вбачали критичний аналіз Міського положення 1892 р. або окремих його аспектів, а також пошук варіантів покращення муніципального законодавства. У цьому відношенні історіографічна база є досить різноманітною. Так, М. Страдомський розглянув фінансові повноваження органів міського самоврядування, пов'язуючи їх зі ступенем самостійності дій останніх. Автор вважав вкрай недостатньою податкову базу міського управління, звертаючи увагу на необхідність її розширення, насамперед, за рахунок повної передачі містам податків з нерухомості, торгівлі та промислів. Поряд з цим, М. Страдомський надавав також великого значення розширенню виборчих прав на всі без винятку верстви міського населення та обмеження влади губернської адміністрації над органами самоуправління [39: 9, 37, 43]. У своїй іншій праці названий автор розкрив особливості взаємодії міських органів самоврядування та земств. Він вказав на недосконалість затрат міських податків на користь земств та фінансової допомоги муніципальним органам влади. Виходячи з цього, М. Страдомський висовує пропозицію про виділення міст в окремі земські одиниці, що могло значно покращити фінансове положення міського самоуправління. Виняток складали лише найменші міські населені пункти, які практично нічим не відрізнялися від сіл. Важливим його висновком є також те, що ключовим моментом у співпраці міських та земських органів самоврядування мала стати спільна робота в освітній, медичній та соціальній сферах [38: 11, 28, 47]. Наступний дослідник, О. Количев, проаналізував проблему взаємовідносин органів

міського громадського управління та представників військових частин, і зробив висновок про те, що розквартирування у містах військових частин та утримання муніципалітетом зростаючої чисельності поліції стало для міського бюджету непосильною ношею. Це приводило до поступового виснаження міських фінансів і невиконання програм щодо соціального забезпечення населення [18: 78, 89, 99]. Д. Семенов серед інших питань проаналізував повноваження органів міського самоврядування у сфері освіти. Він зробив висновок, що вкрай важливим є надання муніципальним органам не лише господарських, а й адміністративних прав в управлінні освітніми закладами. Думку автора про збільшення ролі міського управління у функціонуванні шкіл можна вважати вірною і прогресивною [35: 227]. К. Пажитнов здійснив спробу проаналізувати в цілому Міське положення 1892 р. При цьому він дійшов висновку, що цей закон був суттєвим кроком у зворотньому напрямку щодо розвитку міського самоврядування в порівнянні з Положенням 1870 р. У ньому обмежувалося коло виборців, а дума отримала значно менше повноважень [28: 37, 40]. Дослідник В. Гессен у своїй праці серед всього іншого наголосив на тому, що у зв'язку із затвердженням більшості повноважень міського громадського управління губернаторами, значно скоротилися їхні можливості як органів місцевого самоврядування [9: 46 - 47].

Детальний аналіз Міського положення 1892 р. зробили О. Михайловський та Г. Шрейдер. Зокрема, О. Михайловський здійснив порівняння основних пунктів Положень 1870 та 1892 років, дійшовши висновку про регресивність та реакційність останнього. Водночас він схвально, за деякими виключеннями, відгукнувся на порядок організації роботи муніципальних органів [22: 18, 49, 64, 75]. Г. Шрейдер розглянув структуру органів міського самоврядування, визначивши її як вкрай недосконалу. Негативно автор оцінив також порядок формування муніципальних бюджетів. В цілому, на його думку, лише повна заміна всього Міського положення 1892 р. могла покращити ситуацію у містах [47: 76, 114, 146, 179, 337].

Однак практично всі згадані автори при аналізі становища міського самоврядування оминули увагою українські губернії, у тому числі й Волинь та Поділля. Тому названі дослідження мають перш за все вагоме значення для теоретичного осмислення особливостей діяльності муніципальних органів кінця ХІХ - початку ХХ ст.

Низка робіт дореволюційного періоду була присвячена окремим сферам діяльності органів міського громадського управління. Так, Ф. Данилов подав детальну характеристику функціонування міських водогонів станом на 1910 рік [10: 172, 232,

267], Д. Бородін проаналізував порядок організації міських пожежних колективів, до яких належали поліцейські та громадські команди [3: 115]. Дослідження з певною галузевою спеціалізацією допомагають краще дізнатися про ті чи інші аспекти діяльності органів міського управління, глибше проаналізувати їхні успіхи і невдачі у вирішенні певних господарських завдань.

В цілому дореволюційна історіографія з вивчення діяльності міських громадських управлінь кінця XIX -початку XX ст. розглядала переважно загальні питання муніципального законодавства. При цьому велика увага приділялася аналізу Міського положення 1892 р. та відповідно пошуку рішень для виправлення його недоліків шляхом реформування. У той же час не було здійснено розгляду безпосередньо історії становлення та діяльності органів міського самоврядування даного періоду. Крім цього, як правило, поза увагою залишалися українські, у тому числі і Волинська та Подільська губернії.

Наступним періодом в історіографії діяльності органів міського громадського управління кінця XIX -початку XX ст. стали праці радянських вчених. Автори видань, які були опубліковані в цей час, керувалися більшовицькою доктриною заперечення значимості дореволюційних органів місцевого самоврядування у розвитку міст та регіонів. Відповідно, це визначило загалом негативне ставлення дослідників до міських дум та управ часів Російської імперії та періоду діяльності Тимчасового уряду. Однак, звертаючись до подій тих років, радянські науковці все ж таки згадували у своїх працях міські управління.

Перш за все, слід згадати про видання, які висвітлювали загальні основи муніципального законодавства кінця XIX - початку XX ст. Так, П. Зайончковський, аналізуючи політичну реакцію царського уряду на межі двох останніх десятиліть XIX ст., не оминає увагою й Міське положення 1892 р. Однак автор зосередив свою увагу безпосередньо на процесі вироблення та ухвалення цього закону. Негативно оцінюючи контрреформу 1892 р. в цілому, він не зупинився детальніше на наслідках, які вона принесла в міське самоврядування [14: 411 - 428]. Побіжно згадує про положення 1892 р. М. Єрошкін [11: 234 - 235]. Практично першу спробу в радянські часи детально проаналізувати діяльність органів міського громадського управління в дореволюційний період здійснила В. Нардова. У своїй праці вона, однак, подала лише коротку характеристику Міського положення 1892 р., у якій основна увага акцентується на значному звуженні соціальної бази муніципальних органів-та посиленні адміністративного контролю за їх діяльністю [27: 243 -248].

Чимало згадок про органи міського громадського управління можна зустріти у

радянській літературі, присвяченій революційним родіям 1905 - 1907 та 1917 - 1918 років. Насамперед, це стосується видань з краєзнавства, у яких показано події цих років у певних містах та регіонах. І. Зеленюк, подаючи інформацію про встановлення радянської влади на Поділлі, серед іншого згадує про розпуск Вінницької міської думи, а також про роботу в муніципальній сфері Рад робітничих і солдатських депутатів [15: 162 - 165]. Діяльність Рад та муніципальне законодавство радянської влади аналізує О. Алексеєнко [1: 58 - 63]. Один з ключових

моментів муніципального життя 1917 р., а саме вибори до міських дум, дослідив Ю. Терещенко. Серед іншого він розглянув передвиборчі програми політичних сил, а також звернув увагу на хід та результати виборів у містах. Автор навів дані і по деяких міських населених пунктах Волинської та Подільської губерній. Однак Ю. Терещенко занадто критично оцінює діяльність партій - суперників більшовиків як під час передвиборчого процесу, так і в міських управліннях [46: 23, 54, 85].

Масштабною працею є багатотомна "Історія міст і сіл Української РСР", у якій подано й матеріали про міста колишніх Волинської та Подільської губерній. Щоправда, видання переобтяжене інформацією про створення та діяльність більшовицьких організацій на місцях, проте водночас у ньому подано цікаві дані про безпосередньо економічне та культурне життя міст кінця XIX - початку XX ст. Зокрема, тут можна дізнатися про стан освіти, міського благоустрою та інші аспекти, які мали пряме відношення до роботи органів міського самоврядування [16: 91 - 99].

Крім "Історії міст і сіл УРСР" великий інтерес становлять видання, які розповідають про історію окремих регіонів або міст. Так, у праці О. Михайлюка та І. Кічія йде мова про історію м. Луцька. Дослідники багато уваги приділили поданню цифрової інформації про різні сфери міського життя. Проте діяльність безпосередньо міської думи згадується лише побіжно [23: 44 - 51]. Чимало фактичного матеріалу про розвиток м. Вінниці кінця XIX - початку XX ст. можна відшукати у історичному нарисі про це місто. Однак його автори дещо побіжно розглянули діяльність безпосередньо органів міського управління [4: 89, 91 - 93, 95, 100].

Вкрай небагато дослідників радянської доби ставили перед собою за мету вивчення економічної діяльності органів міського громадського управління. У цьому відношенні можна виокремити лише працю Л. Веліхова. У ній автор аналізує закони, які відносилися до міського самоврядування, і, насамперед, Міські положення. Подається опис різних напрямків роботи муніципальних органів, виборчого процесу, міської фінансової системи в дореволюційній Росії. Науковець вкрай негативно оцінює умови, у яких були змушені працювати міські думи й управи. Зокрема, порівнюючи

бюджети міст Росії з закордонними, він доходить висновку про кількаразову перевагу останніх та докорінно неправильну організацію справи у російських міських управліннях. Видання Л. Веліхова є одним з найкращих досліджень економічної діяльності муніципалітетів Російської імперії кінця XIX - початку XX ст. Проте в праці немає конкретної інформації про роботу провінційних міських управлінь, в тому числі й Волині та Поділля [6: 325 - 326, 403 - 410].

Певні фактори діяльності муніципальних органів допомагають встановити видання, присвячені економічному життю Волині та Поділля. Зокрема, про роботу міського транспорту, водогонів, міських електричних станцій та інших підприємств йдеться у роботі І. Вологодцева та І. Каплунова [7: 58 - 59]. М. Смирнов розкриває основні форми роботи органів міського самоврядування, їхні фінанси, звітність, прибутки та видатки, позики, податки тощо. Автор переважно негативно оцінює стан міської економіки, але при цьому використовує переважно приклади великих міст. Однак серед них немає згадки про Волинську та Подільську губернії [37]. Про архітектурні особливості міст можна дізнатися з видання про розвиток будівельної науки й техніки в Україні [33: 170, 172].

Отже, за радянських часів чимало дослідників згадувало у своїх працях про органи міського громадського управління. Водночас не було створено робіт, які б комплексно висвітлювали діяльність дум та управ. Радянські історики не вивчали вплив останніх на економічне та культурне життя міст. Практично не зверталася увага на муніципальне законодавство часів Російської імперії, причинно-наслідкові фактори, які визначали напрямки роботи міського самоврядування тощо. Як правило, муніципальні органи згадувалися лише в контексті революційних подій та діяльності більшовиків. При цьому оцінка органів самоуправління була переважно негативною.

В сучасний період, після здобуття Україною незалежності, перед істориками відкрилися широкі можливості для дослідження минулого. Якщо одні історичні аспекти вивчалися раніше, і тепер отримали нові, відмінні від радянських, трактування, то цілий ряд інших лише в останні роки набули актуальності. До таких належить й проблема місцевого самоврядування, у тому числі діяльність органів міського громадського управління. В роки незалежності в Україні з'явилося ряд робіт, присвячених муніципальним органам влади Російської імперії кінця XIX - початку XX ст.

Зокрема, важливим є вивчення загальної системи діяльності міського самоуправління наприкінці XIX - на початку XX ст. в певних регіонах або містах. Так, роботу муніципальних органів у міських населених пунктах Волині та Поділля досліджували Г. Мельничук та Н. Стрельбіцька. Вони розглянули адміністративно-

правовий статус міст Волинської та Подільської губерній, а також навели приклади діяльності дум та управ у різних сферах. Однак автори не провели глибокого аналізу міського самоврядування [20: 48 - 49; 42: 234 -238; 43: 64 - 71]. О. Мельничук та О. Прищепка показали особливості реалізації міської реформи 1892 року на Волині та Поділлі - час та порядок введення в дію нового законодавства, організацію системи виборів та склад гласних тощо [21: 148- 161; 30: 144- 147].

Певний інтерес становлять також праці, опубліковані російськими дослідниками. Зокрема, В. Сфимова. при дослідженні діяльності міського самоуправління Петрозаводська, вказала загальні тенденції, властиві більшості муніципальних органів Російської імперії, а також звернула увагу на недоліки Міського положення 1892 р [12: 107,126,129-131].

Наступну групу досліджень становлять роботи, у яких розглядається господарська діяльність муніципальних органів. Вагому частину з них складають праці, які вивчають історію виникнення та розвитку міських комунальних підприємств. Зокрема, появу та роботу трамвайного транспорту аналізували Л. Анохіна та А. Лисий [2: 232 - 233], Г. Мокрицький [24: 14 - 63]. Тему водопостачання, а також телефонного зв'язку взято за предмет дослідження у статті П. Прищепи [32: 321 - 326]. Шлях розвитку електростанції Житомира розглянув П. Галаневич [8: 6 - 22]. Однак ці автори не виокремлюють місце органів громадського самоврядування у процесі розвитку комунальної сфери.

Можна відзначити й інші праці. Так, Т. Плаксієв розкрила особливості муніципальної фінансової системи, а також розглянула взаємодію міських та земських органів самоврядування. При цьому вона зробила висновок про низький рівень цієї співпраці, а подекуди й конфронтацію цих установ [29: 98]. Питання міської забудови та благоустрою проаналізувала Н. Стрельбіцька [41: 451 - 454]. Про роботу ломбардів, в тому числі міських, йдеться у дослідженні М. Казьмирчук [17: 84 - 86, 100]. Діяльність пожежних команд наприкінці XIX - на початку XX ст. аналізує О. Прищепка [31: 77 - 78]. Всі ці дослідження є важливим доповненням до загальної картини господарського життя міст Волині та Поділля. Вони підкреслюють вагому роль різних галузей муніципальної економіки для повноцінного життя населення, а також загострюють увагу на головній проблемі, яку доводилося вирішувати муніципальним органам - обмеженості міських бюджетів. Водночас автори цих праць не аналізували безпосередньо діяльність міського самоврядування, згадуючи його лише у контексті власної теми.

Окрему групу становлять дослідження, у яких аналізується робота органів міського громадського управління у галузі соціальної опіки. Зокрема, кілька праць з

даної тематики є у Ф. Ступака [44: 325 - 329; 45: 18 - 20]. Соціальну допомогу міського самоврядування Правобережної України досліджує Н. Стрельбіцька [40: 296 - 306]. Ці роботи допомагають визначити роль муніципальних органів в організації благодійництва у містах Волині та Поділля наприкінці XIX - на початку XX ст.

Однією з найважливіших для історичного дослідження є тема розвитку освіти. Цією проблемою в контексті діяльності органів міського самоврядування в останні роки займався ряд дослідників. При цьому дехто з них за географічні рамки брав окремі міста. Зокрема, П. Савчук розповідає про становлення освіти в Дубно [34: 302 - 305], а І. Сесак - про розвиток гімназій у Кам'янці-Подільському [36: 93 - 95]. Інші автори об'єктом вивчення обирали певні навчальні заклади. Так, В. Вітренко розглядає історію створення гімназії у Новограді-Волинському [5: 268], а Г. Мокрицький та В. Стельмашенко аналізують сторінки минулого Житомирського технологічного коледжу [25: 12 - 14]. Серед них можна виокремити істориків, які розглядали становлення вищої освіти на Волині та Поділлі. Так, О. Завальнюк та О. Комарницький висвітлюють історію створення Кам'янець-Подільського державного університету, згадуючи при цьому допомогу міської думи столиці Подільської губернії [13: 7 - 10]. Початковий період діяльності вчительського інституту у Вінниці подано у праці, авторами якої є Н. Шунда та А. Лисий [48: 8 - 9]. Проте названі дослідники, як правило, лише побіжно торкаються соціально-економічного стану в містах і майже не згадують про діяльність муніципальних органів.

Таким чином, розвиток освіти на Волині та Поділлі на межі XIX та XX століть був предметом дослідження окремих науковців. Проте узагальнюючої праці, присвяченої аналізу діяльності у цій сфері органів міського самоврядування, немає.

Про значення муніципальних органів у розвитку різних галузей міської економіки та культури згадується у роботах, присвячених історії окремих міст або регіонів. Аналіз життєвого рівня міського населення Правобережної України здійснено в роботі В. Молчанова. У ній показано умови життя міщан Правобережжя на початку XX ст., їхній побут, дозвілля. Цікавим є вивчення заробітних плат службовців різних рангів, в тому числі й міського управління, сфери споживання та послуг мешканців міст, їхні можливості для культурного відпочинку тощо [26: 46, 92, 150]. Про діяльність міського самоуправління Житомира згадується в дослідженні М. Костриці й Р. Кондратюка [19: 209, 254, 259 - 261]. Однак автори цих праць не розглядали вивчення впливу органів громадського управління на життя міст, тому міські думи й управи згадують епізодично.

Таким чином, історична література, в якій висвітлювалися різні аспекти діяльності

органів міського громадського управління на Волині та Поділлі у 1892 - 1918 рр, вже з'явилася наприкінці XIX - на початку XX ст. Для дореволюційної історіографії характерним була загальна описовість функцій міських органів самоврядування, при цьому головна увага зверталася аналізу Міського положення 1892 р., його порівнянню з попередніми законодавчими актами, які регулювали муніципальну діяльність, та пропозиціям покращення становища дум і управ шляхом реформування їхніх правових основ.

Дослідження радянського періоду вказували перш за все на роль і значення міського самоврядування під час революційних подій. При цьому оцінка муніципальних органів була практично завжди негативною, і їх значення у розвитку міського господарства, соціальної й культурної сфер міст не бралось до уваги й не розкривалося. Нарешті, історіографія сучасного періоду надає можливість значно глибшого аналізу даної проблеми. За роки незалежності України з'явилися праці, які аналізують діяльність дорадянських органів міського управління. Разом з тим, донині ще не було проведено дослідження, яке б комплексно розкривало всі аспекти соціально-економічної роботи органів міського самоврядування на Волині та Поділлі у 1892 - 1918 роках.

Джерела та література

1. Алексеенко А. Городские советы Украинской ССР (1917 - 1920 гг.). - К.: Изд-во Киевского университета, 1960.-132 с.
2. Анохіна Л., Лисий А. Біля витоків вінницького трамваю // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (7-9 квітня 1993 р., Рівне). - Рівне, 1993. С. 232-233.
3. Бородин Д. Пожарное дело в царствование Дома Романовых. - СПб.: Издание императорского Российского пожарного общества, 1913. - 155 с.
4. Вінниця. Історичний нарис / Відп. ред. В.О. Птущенко. - Вінниця: Книжково-газетне видавництво, 1964. -356 с.
5. Вітренко В. З історії створення новоградволинської гімназії // Житомиру - 1120 (884 - 2004): Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. -Т.31 / Гол. ред. М.Ю.Костриця. - Житомир: Косенко, 2004. - С 268 - 269.
6. Велихов Л. Основы городского хозяйства. - М.: Наука, 1996. - 480 с.
7. Вологодцев І., Каплунов І. Комунальне господарство в містах України. - Харків:

Господарство України, 1930.-68 с

8. Галаневич П. Сто років Житомирським електричним станціям і мережам / Серія: Історія підприємств Житомирщини. Вип. 4-й. - Житомир: Журфонд, 1996. - 96 с
9. Гессен В. Вопросы местного управления. - СПб: Типо-литография А.Е. Ландау, 1904. - 240 с.
10. Данилов Ф. Водопроводы русских городов. - М: Печатное дело, 1913. - 277 с.
11. Ерошкин Н. История государственных учреждений дореволюционной России. - М.: Высшая школа, 1983. -352 с.
12. Ефимова В. Петрозаводское городское самоуправление (1870 - 1918 гг.). - Петрозаводск: ПетрГУ, 2004. -240 с.
13. Завальнюк О., Комарницький О. Кам'янець-Подільський державний університет (1918 - 2003 рр.): Історичний нарис. - Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. - 108 с
14. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце 19 столетия (политическая реакция 80-х - начала 90-х годов). - М: Мысль, 1970. - 444 с.
15. Зеленюк І. 1917 рік на Поділлі. - Львів: Каменяр, 1966. - 168 с.
16. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Житомирська область. - К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. - 728 с
17. Казьмирчук М. Ломбарди України на зламі ХІХ - ХХ століть. - К, 2004. - 190 с
18. Колычев А. По городским вопросам. - СПб: Книжный магазин В.П.Анисимова, б.г. - 120 с.
19. Костриця М., Кондратюк Р. Житомир: Підручна книга з краєзнавства. - Житомир: Косенко, 2006.-464 с.
20. Мельничук Г. Дубнівське міське спрощене громадське управління та його діяльність // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (7-9 квітня 1993 р., Рівне). - Рівне, 1993. С. 48 - 50.
21. Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ ст. - Вінниця: Велес, 2001. - 192 с
22. Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. - М.: Польза, 1908. - 112 с.
23. Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. -Львів: Світ, 1991. - 192 с
24. Мокрицький Г. Житомирське трамвайно-тролейбусне управління: 100 років трамвайному руху (історико-краєзнавчий ілюстративний нарис). - Житомир: Волинь, 1999. - 144 с

25. Мокрицький Г., Стельмашенко В. Житомирський технологічний коледж: сторінки історії: Від ремісничої школи до вузу (історико-краєзнавчий ілюстрований нарис). - Житомир: Волинь, 2001. - 256 с
26. Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 - 1914). - К.: Інститут історії України НАН України, 2005. - 318 с
27. Нардова В. Городское самоуправление в России в 60-х - начале 90-х годов 19 в. Правительственная политика - Л.: Наука, 1984. - 260 с.
28. Пажитнов К. Городское и земское самоуправление. - СПб: Издание М.И. Семенова, 1913. - 120 с.
29. Плаксіє Т. Економічні питання у діяльності міських та земських органів самоврядування на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. - Т. 13. - С 88 - 99.
30. Прищєпа О. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині // Проблеми історії України ХІХ -початку ХХ ст. Випуск 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 2001. - С 142 - 148.
31. Прищєпа О. Протипожежне забезпечення губерньського Житомира та повітових міст Волині в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.: порівняльний аспект // Житомиру - 1120 (884 - 2004): Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. -Т.31 / Гол. ред. М.Ю.Костиця. - Житомир: Косенко, 2004. - С 76 - 79.
32. Прищєпа П. Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині в другій половині ХІХ -на початку ХХ століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. - Т. 13. - С 319 - 328.
33. Развитие строительной науки и техники в УССР: В 3 т. - Т. 1.: Строительная наука и техника на Украине с древних времен до 1917 г. / Ясневич В.Е., Асеев Ю.С., Жербин М.М. и др. - К.: Наукова думка, 1989. -328 с.
34. Савчук П. Проблеми розвитку освіти на Волині початку ХХ ст. (на прикладі діяльності Лубенського міського спрощеного громадського управління) // Житомиру - 1120 (884 - 2004): Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. - Т.31 / Гол. ред. М.Ю.Костиця. - Житомир: Косенко, 2004. - С 302 - 306.
35. Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. - СПб: Электротипография Н.Я. Стойковой, 1901.-388 с.

36. Сесак І. Гімназії м. Кам'янця-Подільського на початку ХХ ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції "Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків" (16 - 17 травня 2003 р.). - Кам'янець-Подільський: КПДУ, інформаційно-видавничий відділ. - 2004. - С 93 - 95.
37. Смирнов М. Местные финансы. - М. - Л.: Госиздательство, 1926. - 116 с.
38. Страдомский Н. Города и земство (к вопросу об урегулировании их взаимных отношений). - К: Типография Петра Барского, 1905. - 64 с.
39. Страдомский Н. Основания реформы городского положения. - К.: Типография Петра Барского, 1905. - 60 с.
40. Стрельбицька Н. Діяльність органів міського самоврядування Правобережної України по соціальному захисті інтересів населення (остання чверть ХІХ - початок ХХ ст.) // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Відп. ред. проф. Л.В. Баженов. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005.-Т. 1.-С. 295-308.
41. Стрельбицька Н. До питання забудови та благоустрою міста Кам'янця-Подільського в другій половині ХІХ - початку ХХ ст. // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк ОМ. (відп. ред.), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. - С 448-454.
42. Стрельбицька Н. Історичні аспекти зародження, розвитку і діяльності міського самоврядування міста Житомира в ХV - ХІХ ст. // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність / Голов, ред. М.Ю. Костриця. - У 2-х тт. - Т. 1. - Житомир: М. Косенко, 2007. - С 231 - 239.
43. Стрельбицька Н. Історичні аспекти зародження, розвитку і діяльності міського самоврядування міста Проскурова (70-ті р. ХІХ - 20-ті р. ХХ ст.) // Місто Хмельницький у контексті історії України / Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т. 2. - Хмельницький - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. - С 64 - 71.
44. Ступак Ф. Діяльність органів міського самоврядування в Житомирі у галузі суспільної опіки // Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. - Т.25. - Ч. 1 / Голов, ред. М.Ю.Костриця. - Житомир: ППМ Г.Косенко, 2002. - С. 324 - 329.
45. Ступак Ф. Соціальна робота в діяльності органів міського самоврядування:

історичний досвід // Науковий збірник Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. - Вінниця, 2003.-С. 18-22.

46. Терещенко Ю. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. - К.: Наукова думка, 1974. - 144с.
47. Шрейдер Г. Наше городское общественное управление. Том 1. - СПб: Паровая скоропечатка "Восток" М.М. Гутзац, 1902.-337 с.
48. Шунда Н., Лисий А. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського: історія і сучасність // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. -Вінниця, 2002. - С 8 - 10.